

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ
МОЛОДШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала
студентка KorOs1–M18z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Балєва Оксана Олександрівна

Керівник:
Чопік О.В., кандидат педагогічних
наук, доцент кафедри корекційної
педагогіки та інклюзивної освіти

Рецензент:
Вержиковська О.М., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психолого-медико-педагогічних основ
корекційної роботи

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	6
1.1. Проблема розвитку зв'язного мовлення учнів з інтелектуальними порушеннями.....	6
1.2. Вплив порушень інтелекту на розвиток усного мовлення учнів молодших класів спеціальної школи	17
1.3. Особливості розвитку діалогічного та монологічного мовлення учнів з інтелектуальними порушеннями	21
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	26
2.1. Вивчення рівня сформованості зв'язного мовлення учнів молодших класів спеціальної школи	26
2.2. Аналіз результатів діагностики рівня розвитку зв'язного мовлення молодших школярів з порушеннями розумового розвитку.....	31
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА РОБОТИ ІЗ ФОРМУВАННЯ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШИХ КЛАСІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	42
3.1. Методи та прийоми розвитку зв'язного мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.....	42
3.2. Особливості роботи педагога з розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями	54
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема розвитку зв'язного мовлення – одна з найважливіших у спеціальній психології та педагогіці. Це зумовлено надзвичайно важливим значенням мовлення в житті кожного з нас. Мовлення має величезний вплив на формування усіх психічних функцій дитини і на весь її розвиток в цілому. Задовольняючи свою потребу у спілкуванні, дитина оволодіває мовленням, засвоює соціальні норми, будує образ світу і свого власного «я». Спілкуючись, дитина виявляє себе індивідом і заявляє про себе як про особистість. Спілкування є необхідною умовою повноцінного психічного розвитку дитини, її комфортного проживання у суспільстві. Важливість проблеми розвитку зв'язного мовлення пояснюється тісним зв'язком процесу формування мовлення і пізнавальної діяльності, зокрема, когнітивною функцією мовлення. Недорозвиток мовлення здійснює негативний вплив на загальний психічний розвиток дитини, що ускладнює або навіть унеможливує її спілкування з оточенням.

Вивчаючи особливості, характерні особливості усного мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями, вчені (Л.С. Виготський, М.Ф. Гнезділов, Г.М. Дульнєв, Л.В. Занков, Г.А. Каше, М.С. Певзнер, В.Г. Петрова, Є.Ф. Соботович, М.П. Феофанов та інші) дослідили вплив недорозвитку мовлення на формування пізнавальних процесів, зокрема, розумових операцій [5; 8; 19; 50; 51; 60; 61]. Дослідники виявили, що порушення психічного розвитку даної категорії дітей та їх мовленнєві навички можуть бути скореговані лише шляхом проведення скерованої спеціальної роботи.

Розвинуте мовлення в школярів молодших класів спеціальної школи – це запорука засвоєння ними навчального матеріалу, воно є засобом підвищення комунікативності і покращення соціальної адаптації. Мовлення також впливає на формування поведінки школярів, сприяє досконалішому оволодінню професійно-трудовими навичками в майбутньому, що підвищує, у свою чергу, можливості соціально-трудової інтеграції цієї категорії дітей [52].

Мовлення в значній мірі впливає на розвиток всіх без винятку психічних функцій, зокрема, на розвиток мислення. Мовлення виступає спочатку як засіб спілкування, а також позначення, а надалі набуває функції «знаряддя», за допомогою якого людина мислить і висловлює свої думки [5].

Прийшовши до школи, дитина потрапляє в нове, ще не відоме їй досі, середовище. Змінюється соціальний статус дитини, в неї з'являються нові, учнівські обов'язки, дитина опиняється в ситуації необхідності спілкування з іншими людьми – з однолітками, вчителями. Розвиток усного зв'язного мовлення, як одна із психічних функцій, є передумовою успішного оволодіння навчальним матеріалом. Саме у зв'язку із цим сьогодні досить актуальною є проблема розвитку усного зв'язного мовлення в школярів молодших класів. Особливо це стосується дітей з порушеннями розумового розвитку, в яких через наявність інтелектуального порушення має місце вторинний недорозвиток всіх психічних процесів, в тому числі й мовлення. Вирішення даного завдання необхідно для подальшого розвитку наукових основ спеціальної педагогіки та психології з проблем мовлення дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями, поглибленої розробки методик, спрямованих на розвиток зв'язного мовлення учнів і на корекцію його недоліків в даній категорії дітей. Все це доводить актуальність нашої роботи.

Мета роботи – вивчення особливостей розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати загальну та спеціальну психолого-педагогічну літературу з проблеми дослідження.
2. Описати особливості розвитку зв'язного мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.
3. Дослідити рівень сформованості зв'язного мовлення учнів молодших класів спеціальної школи.
4. Визначити основні напрямки роботи із формування зв'язного мовлення учнів з інтелектуальними порушеннями.

5. Охарактеризувати особливості роботи педагога з розвитку зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями.

Об'єктом дослідження виступає мовлення дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями.

Предметом дослідження є методика роботи із формування зв'язного мовлення учнів молодших класів з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження: теоретичний аналіз літературних джерел; спостереження, бесіда; констатувальний експеримент; методи математичної обробки результатів.

Місце проведення дослідження. Дослідження проводилось на базі Криворізької загальноосвітньої школи-інтернату I-II ступенів №4.

Теоретичне значення: ґрунтовно вивчено особливості розвитку зв'язного мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями; подальший розвиток одержало теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних засобів розвитку усного зв'язного мовлення.

Практичне значення роботи визначається експериментальним вивченням впливу порушень інтелекту на розвиток зв'язного мовлення та підбором корекційних прийомів, які можуть бути використані вчителями та дефектологами при роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями.

Апробація роботи: матеріали дослідження обговорювались на науково-практичній студентській конференції факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології (березень, 2019 р.).

Структура роботи: дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного нами теоретико-практичного вивчення проблеми розвитку зв'язного мовлення молодших школярів з інтелектуальними порушеннями дозволили нам сформулювати наступні висновки та узагальнення.

1. Порушення мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями є дуже розповсюдженими і носять стійкий характер. Мовленнєві порушення негативно впливають на психічний розвиток даної категорії дітей, а також на ефективність їхнього навчання. Розумовий і мовленнєвий розвиток дитини тісно пов'язані між собою, і, свою чергу, формування мовлення ґрунтується на розвитку пізнавальної діяльності. Інтелектуальна недостатність негативно відображається на мовленнєвому розвитку дітей. Здійснивши порівняльний аналіз особливостей мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями та з типовим розвитком, ми визначили, що мовленнєві порушення, які за структурою дефекту є вторинними, викликані первинним органічним ураженням мозку (порушенням інтелекту). Внаслідок порушення інтелекту страждають всі сторони мовлення: фонетико-фонематична, лексична, граматична сторона, діалогічне, монологічне мовлення.

2. Мовленнєві порушення у дітей з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку носять системний характер – страждає мовлення як цілісна функціональна система. В цих дітей виявлено несформованість як імпресивного, так і експресивного мовлення. Паралельно виявлено слабкість мотивації, зниження потреби в мовленнєвому спілкуванні, недоліки смислового програмування мовленнєвої діяльності. Внаслідок ряду причин є порушеною реалізація мовленнєвої програми й контроль за мовленням. Також було встановлено, що у дітей з інтелектуальними порушеннями молодшого шкільного віку в різній степені порушені рівні усного зв'язного мовлення: смисловий, мовний, сенсомоторний.

3. Проведена методика дослідження включала 5 етапів, і передбачала

складання розповіді за сюжетним малюнком, складання зв'язного речення із запропонованих слів, вміння учнів підтримувати діалог, складання розповіді на запропоновану тему та складання переказу (відтворення почутого тексту).

В дітей з інтелектуальними порушеннями показники розвитку вміння складати опис за сюжетним малюнком на низькому рівні. Жодна дитина не показала високого результату. В переважній більшості учнів (80%) спостерігається низький рівень вміння будувати зв'язне висловлювання. Кожен з цих учнів описав запропонований йому сюжетний малюнок двома простими реченнями, які склались в основному з іменників або дієслів, які часто були неузгодженими між собою.

Для дослідження вміння будувати зв'язне речення із запропонованих слів та узгоджувати слова у реченні за граматичними категоріями роду, числа та відмінку ми використали методику «Складання зв'язного речення із запропонованих слів». Лише 10 % учнів виконали завдання вірно, 30 % учнів показали середній результат (склали вірно 2 речення). Решта 60 % школярів показали низький результат (30 % – з них не склали жодного вірного речення, інші 30 % – лише одне). Ці учні навіть після підказок експериментатора не змогли виконати завдання.

Для дослідження рівня вміння учнів підтримувати діалог з опорою на наочність ми використали методику «Дослідження стану сформованості в дитини діалогічного мовлення». За допомогою цієї методики ми визначили рівень розуміння учнями змісту запитань, активність їх участі в діалозі, уважність учнів, граматичну правильність побудованих ними речень, відповідність відповідей учнів змісту запитань. В більшості учнів (80%) спостерігається низький рівень уміння підтримувати діалог з опорою на наочність. Деякі потребували уточнення і повторення, оскільки діти недостатньо розуміли їх зміст. Речення, складені цими учнями, були простими, часто невірно граматично побудованими, іноді діти відповідали за допомогою словосполучень. Досить часто зустрічалась невідповідність відповідей учнів змісту запитань, оскільки вони відволікались на малюнок, який був їм

представлений, і не могли зосередитись на змісті самого запитання.

В 90% досліджуваних дітей спостерігається низький рівень сформованості монологічного мовлення. Часто розповіді дітей переривались тривалими паузами, були нелогічно побудованими, речення короткі, часто одно-двослівні. Це пояснюється недорозвитком психічної діяльності дітей, а також тим, що монологічне мовлення є набагато складнішим за своїм змістом – воно потребує високого рівня розвитку мисленнєвих операцій, уваги, пам'яті, які є порушеними в даній категорії дітей.

В учнів з інтелектуальними порушеннями є дуже низьким рівень відтворення почутого тексту. Вони самостійно не змогли його відтворити, і лише 30 % учнів зрозуміли загальний зміст почутого оповідання. Діти швидко втомлювались, їм було важко зосередитись на оповіданні.

4. На основі матеріалів дослідження, результати якого ми представили, нами були запропоновані методи роботи, спрямованні на розвиток зв'язного мовлення молодших школярів спеціальної школи. Запропонована нами методика сприяє активізації мовленнєвої діяльності дітей, розвитку усіх сторін їхнього мовлення. Також нами було сформульовано напрямки роботи із корекції порушень зв'язного мовлення у даній категорії дітей та висвітлено особливості застосування дидактичних ігор для розвитку зв'язного мовлення.

5. Проведене дослідження довело та підтвердило, що порушення мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями мають складну структуру, вони різноманітні у своїх проявах, механізмах, стійкості і потребують диференційованого підходу при їх корекції. Симптоматика і механізми мовленнєвих розладів у дітей з інтелектуальними порушеннями визначаються не лише наявністю загального дифузного ураження мозку, що обумовлює системне порушення мовлення, але і локальною патологією зон, які мають неопосередковане відношення до мовлення, що ще більше ускладнює картину порушення мовлення, внаслідок чого мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями розвивається на патологічній основі.

Варто відмітити, що розлади мовлення у дітей з інтелектуальними

порушеннями характеризуються стійкістю і коригуються значно важче. Інтелектуальне порушення є первинним дефектом в розвитку дитини і впливає на розвиток її мовлення, а також на розвиток особистості дитини в цілому. Проте корекційна робота з дітьми з інтелектуальними порушеннями, яка проводиться систематично та враховує індивідуальні особливості і потенційні можливості кожної дитини, сприяє розвитку всіх сторін мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альтернативные средства коммуникации с неговорящими детьми: учебное пособие. Ред. М.И. Никитина, Д.И. Бойков, Л.В. Лопатина. СПб. : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. 80 с.
2. Виноградова А.Д. Практикум по психологии умственно отсталого ребёнка. М. : Просвещение, 1985. 304 с.
3. Власова Т.А. Знание особенностей дефекта – важнейшее условие улучшения учебно-воспитательной работы с аномальными детьми. *Дефектология*. 1969. №3. С. 10-18.
4. Выгодская Г.Л., Соколова Н.Д. Об игровых действиях умственно отсталых детей. *Дефектология*. 1972. №5. С. 66–70.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. М.: Лабиринт, 1996. 461с.
6. Гаврилушкина О.П., Соколова Н.Д. Воспитание и обучение умственно отсталых дошкольников: кн. для воспитателя. М. : Просвещение, 1985. 72 с.
7. Генинг М.Г. Обучение дошкольников правильной речи. Чебоксары: МКМ, 1980. 167с.
8. Гнездилов М.Ф. Развитие устной речи умственно отсталых школьников. М. : Учпедгиз, 1967. 136 с.
9. Гонеева А.Д. Основы коррекционной педагогики: уч. пособие. М. :Академия, 1999. 272с.
10. Гришвина А.В. Игры-занятия с детьми раннего возраста с нарушениями умственного и речевого развития /из опыта работы. М. : Знание, 1988. 185 с.
11. Давидова О. Вплив психофізичних відхилень на стан мовленнєвого розвитку дитини. *Дефектологія*. 2007. №11. С. 49–51.
12. Данилкина Г.И. Об изменении содержания устных связных высказываний учащихся младших классов вспомогательной школы. *Шестая научная сессия по дефектологии*. М. : Педагогика, 1971. С. 37–42.

13. Дегтяренко Т.М., Вавіна Л.С. Корекційно-реабілітаційна робота в спеціальних дошкільних закладах для дітей з особливими потребами. Суми : 2013. 25 с.
14. Доница В.Ф. Логопедическая работа при обучении грамоте. *Начальная школа*. 1990. № 7. С. 18–22.
15. Ельцова О.М. Методика обучению пересказу. *Справочник старшего воспитателя дошкольного учреждения*. 2009. №1. С. 27–34.
16. Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников. М.: Просвещение, 1981. 245 с.
17. Жаренкова Г.И. Понимание грамматических отношений детьми с общим недоразвитием речи. *Школа для детей с тяжёлыми нарушениями речи*. М. 1961. С. 103–112.
18. Жинкин Н.И. Внутренние коды языка и внешние коды речи. *Вопросы языкознания*. 1964. №6. С. 36–39.
19. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. *В защиту слова*. М.: Педагогика, 1966. С. 22–25.
20. Жукова Н.С., Маслокова Е.М., Филічєва Т.Б. Преодоление задержки речевого развития у дошкольников. М. : Просвещение, 1973. 190 с.
21. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: підручник. 2-е вид., К. : Либідь, 1991. 280 с.
22. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дошкольная олигофренопедагогика. М. : ВЛАДОС, 1998. 208 с.
23. Катаева А.А., Стребелева Е.А. Дидактические игры и упражнения в обучении дошкольников с отклонениями в развитии: пособие для учителя. М. : Просвещение, 2004. 191с.
24. Каше Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи. М. : Просвещение, 1985. 248 с.
25. Коррекционно-педагогическая работа в домах-интернатах для детей с умственным и физическим недоразвитием / И.К. Боровская, Т.В. Лисовская и др. 2-е изд. Минск : Четыре четверти, 2010. 392 с.

- 26.Кравець Н.П. Розвиток мовлення у учнів молодших класів допоміжної школи на уроках читання і української мови. К. : А.С.К. 1999. 160 с.
- 27.Крутий К.Л. Граматична норма як компонент культури мовлення дитини дошкільного віку. *Науковий вісник Південноукраїнського державного університету ім. К. Д. Ушинського*. Випуск 4-5. Одеса, 2002. С. 155–161.
- 28.Крутий К.Л. Мовленнєвий етикет. Програма навчання. *Дитина в дошкільні роки*. Запоріжжя : ТОВ «ЛПС» ЛГД, 2000. 115 с.
- 29.Кузнецова Г.В. Некоторые особенности речевого развития у умственно отсталых детей дошкольного возраста. *Дефектология*. 1976. №3. С. 78–82.
- 30.Кузнецова Г.В. Особенности понимания речи окружающих взрослых умственно отсталыми детьми 4-5 лет. *Дефектология*. 1978. №2. С. 67–72.
- 31.Лалаева Р.И. Логопедическая работа в коррекционных классах. М. : Владос, 2001. 224 с.
- 32.Лалаева Р.И. Нарушение процесса овладения чтением у школьников. М. : Педагогика, 1983. 224 с.
- 33.Лалаева Р.И. Нарушения устной речи и система их коррекции у умственно отсталых школьников. Л. : Медицина, 1988. 220 с.
- 34.Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. М. : Просвещение, 1968. 190 с.
- 35.Левина Р.Е. Формирование речи у учащихся специальных школ для детей с тяжёлыми нарушениями речи. *Семинар по вопросам обучения в школе для детей с тяжёлыми нарушениями речи*. М. : Просвещение, 1964. С. 3–6.
- 36.Леонтьев А.А. Исследование детской речи. *Основы теории речевой деятельности*. М. : Наука, 1974. С. 12–17.
- 37.Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М. : Наука, 1969. 195 с.
- 38.Леонтьев А.А. Язык, речь и речевая деятельность. М. : Наука, 1969. 205 с.
- 39.Логопедия / Л.С. Волкова, Р.И. Лалаева, Е.М. Мастюкова. М. :

- Просвещение, 1989. 528 с.
40. Лопатина Л.В., Серебрякова Н.В. Преодоление речевых нарушений у дошкольников. М. : Союз, 2001. 253 с.
41. Лубовский В.И. Развитие словесной регуляции действий у детей (в норме и патологии). М. : Просвещение, 1978. 165 с.
42. Мастюкова Е.М. О нарушении гностических функций у учащихся с тяжёлыми нарушениями речи. *Дефектология*. 1976. №1. С. 13–17.
43. Мастюкова Е.М. О расстройстве памяти у детей с недоразвитием речи. *Дефектология*. 1972. №5. С. 12-18.
44. Миронова С.А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях. М. : Просвещение, 1991. 180 с.
45. Нарушение речи у дошкольников / Р.А. Белова-Давид. М. : Просвещение, 1972. 204 с.
46. Никашина Н.А. Логопедическая помощь учащимся с речевым недоразвитием. *Недостатки речи у учащихся начальных классов массовой школы*. М. : Педагогика, 1965. С. 8-32.
47. Основы теории и практики логопедии / Р.Е. Левина. М. : Педагогика, 1968. 422 с.
48. Особенности умственного развития учащихся во вспомогательной школе / Ж.И. Шиф. М. : Просвещение, 1965. 217 с.
49. Парамонова Л.Г. Нарушения речи у учащихся вспомогательной школы и пути их коррекции. *Обучение во вспомогательной школе*. М. : Знание, 1973. С. 94-123.
50. Петрова В.Г. К вопросу об усвоении грамматических понятий учащимися вспомогательной школы. *Специальная школа*. 1969. №2. С. 32-37.
51. Петрова В.Г. О развитии устной речи учащихся вспомогательной школы. *Специальная школа*. 1960. № 3. С. 43- 47.
52. Петрова В.Г., Белякова И.В. Психология умственно отсталых школьников. М. : Академия, 2002. 160 с.
53. Петрова В.Г. Развитие речи учащихся вспомогательной школы. М. :

- Педагогика, 1977. 157 с.
54. Психологические проблемы коррекционной работы во вспомогательной школе / Ж.И. Шиф, В.Г. Петрова, Т.Н. Головина. М. : Педагогика, 1980. 171с.
55. Практикум по психологии умственно отсталого ребёнка. М. : Педагогика, 1985. 285 с.
56. Руководство по работе с детьми с умственной отсталостью / М. Пишчек. СПб : Речь, 2006. 276 с.
57. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини: підручник / В.М. Синьов, М.П. Матвєєва, О.П. Хохліна. К. : Знання, 2008. 359 с.
58. Синьов В.М. Розумова відсталість як педагогічна проблема: навчальний посібник. К. : Діа, 2007. 118 с.
59. Смирнова Л.А. Нарушение понимания речи у младших умственно отсталых школьников. *Дефектология*. 1972. №1. С. 19–24.
60. Соботович Є.Ф. Особливості засвоєння лексики розумово відсталими дітьми. *Дидактичні та соціальнопсихологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*. К., 2004. Вип. 5. С. 304–308.
61. Соботович Е.Ф. Порухення мовного розвитку у дітей та шляхи їх корекції. К.: ІСДО, 1995. 204 с.
62. Соботович Е.Ф., Гопиченко Е.М. Фонетические ошибки в письме у умственно отсталых учащихся младших классов. *Нарушения речи и голоса у детей и взрослых*. М. : МГПИ. 1979. С. 83–99.
63. Спеціальна психологія. Тексти. Частина I / за ред. М.П.Матвєєвої, С.П. Миронової. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. 158 с.
64. Спирова Л.Ф. Недостатки чтения и пути их преодоления. *Недостатки речи у учащихся начальных классов массовой школы*. М., 1965. С. 35-40.
65. Спирова Л.Ф. Особенности речевого развития учащихся с тяжёлыми нарушениями речи. М., 1980. 305 с.

- 66.Спирова Л.Ф. Приёмы выявления речевых нарушений у детей. *Основы теории и практики логопедии*. М. : Педагогика, 1965. С. 18–25.
- 67.Теорія і практика олігофренопедагогіки / за ред. В.В. Золотоверх. К. : Науковий світ, 2007. 230с.
- 68.Тищенко В., Рібцун Ю. Як навчити дитину правильно розмовляти: від народження до п'яти років: поради батькам. К. : Літера ЛТД, 2006. 128 с.
- 69.Ткаченко Т.А. Формирование фонематического воспитания у детей с общим недоразвитием речи. *Актуальные проблемы логопедии*. М., 1980. С. 18–22.
- 70.Токарева О.А. Расстройства чтения и письма. *Расстройства речи у детей и подростков*. М., 1969. С. 5–20.
- 71.Фомичева М.Ф. Воспитание у детей правильного произношения. М. : Педагогика, 1971. 295 с.
- 72.Хрестоматия по логопедии / под ред. Л.С. Волковой, В.И. Селиверстова. М., 1997. Т. 1. 428 с.